

ՏԵՂԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԱՆԻ ՔԱՂԱՔԻՆ

ՈՐ Է

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԵԱՆ ՄԱՅԲԱՔԱՂԱՔԷ.

Ինչպէս որ ամենայն ճշմարիտ ազգասիրաց ցանկալի է իւրեանց հայրենեաց վերայ նորանոր տեղեկութիւններ աւելուլ, նոյնպէս եւ մեր հայրենասէր եղբարց փափաքելի եղած են միշտ այն ամենայն գրուածքներն որ կվերաբերին մեր նախնեաց ձեռքովը շինուած մեծագործ ու բազմամարդ քաղաքներուն, եւ այժմ՝ թէպէտ ըստ մեծի մասին աւերակ, բայց յիշատակաց արժանի երկիրներուն վերայ:

Յիշատակաց արժանի երկիր կասեմք իրաւամբ մեր պանծալի Հայաստան աշխարհին. վասն զի մեր Հայու սիրտը մագնիսական զօրութենէն աւելի սաստիկ փափաքանօք չըձգտիր գէպի այն նուիրական երկիրը յորում կերելի ամպարերձ Մասիսը, այն մարդկութեան երկրորդ խանձարուբքը, ուստի ութ անձինք իջանելով՝ բոլոր երկիրս բազմամարդ ըրին: — Ո՞ր Հայու սրտէն արտասուաց ազբիւրներ չեն բղկեր արդեօք, երբ միտքը բերէ Հայաստանի հոյակապ քաղաքներուն աւերակները, նորա անմատոյց լեռնագագաթ բերդերը, նորա հաստակաւոյց կամարակապ կամուրջները, սանդխաւոր ջրհորները, գետնափոր ջրանցքները, անհամար եկեղեցիները, վանքերն ու մատուռները:

Այս մեր ցանկալի աշխարհին սրբազնագոյն քաղաքներէն մէկն է Անի, Բագրատունեաց թագաւորութեան մայրաքաղաքը, — Հայաստանի ամէն աւերակներէն սիրելին ու տիրալին, — որ հինգ հարիւր տարիէն աւելի է իւր կիսահորձան աշտարակներովն ու արձանագրութեամբքը վկայ մնացած է Հայոց հզօր թագաւորութեանն ու գեղարուեստ ճարտարութեանը. եւ ահա սորա մանրամասն ստորագրութիւնը կտեսնեմք ստորեւ:

Հայաստանի կողմերը քառասուն տարիէ իվեր եւրոպացիք նորանոր ծանապարհօրդութիւններ անելով՝ կղարմանան նորա նախնի անուններովը հնացած ու մնացած քաղաքներուն ու գիւղերուն վերայ, նորա երկնածեմ լեռներուն, բլրեղանման ժայռերուն, եղեմական քառավտակ գետերուն, քաղցր եւ աղի ծովանման լճերուն, անթիւ առուակներուն, ականակիտ ազբիւրներուն, ջերմ եւ

ցուրտ հանքային ջրերուն, մեծաշառաց քարովէժ հոսանքներուն, հրահալէեաց հանքերուն, գեղեցիկ հովիտներուն, ամենաբոյս դաշտերուն, պտղաւէտ անդատաններուն ու այգիներուն, եւ անուշահոտ ծաղիկներուն վերայ:

Հայաստանի 490 գաւառներէն մէկն էր Շիրակ գաւառը, զոր Քրիստոսի 521 թուականին մեր Տրդատ թագաւորը Կամսար անունով իշխանին տուաւ ⁽¹⁾:

Երբոր Արշակունեաց հզօր թագաւորութիւնը Քրիստոսի 428 թուականին վերջացաւ, Հայաստանը աշնան տերեւաթափ ծառի մի պէս կողոպտուեցաւ իւր նախնի փառքէն ու հարստութենէն. եւ երբ թշնամեաց բռնութենէն վերջին յուսահատութեան հասաւ, Աշոտ եւ Շապուհ իշխանազուն եղբայրները, որ Սմբատ Բագրատունի անունով մեծ իշխանին որդիքն էին, թէ իւրեանց ազգասիրութենէն գրգեալ եւ թէ անիրաւ բռնաւորաց անգթութիւններէն ստիպեալ, բոլոր Հայերը ոտքի հանելով՝ քաջութեամբ պատերազմեցան ու յաղթեցին իւրեանց աշխարհի կեղեքիչ բռնաւորներուն:

Սմբատայ որդիքը այն միաբանական յաղթութենէն յետոյ, տեղւոյն յարմարութեանը նայելով՝ Շիրակ գաւառը Կամսարական իշխաններէն գնեցին, եւ Աշոտ՝ որ եւ Մասիս կասուէր, Շիրակայ մէջ եղած Անի բերդը առաջինէն աւելի մեծ ու ամուր շինելով՝ իւր ընտանիքը Քրիստոսի 785 թուականին այն տեղը բնակեցոյց, որով եւ Անի բերդը մայրաքաղաք ասուեցաւ:

Այնուհետեւ Անին՝ նախ իւր արթուն կառավարչին հեռատեսութեամբքը ⁽²⁾, եւ երկ-

(1) Խարենացի, Գիրք Բ, Գլուխ Դ:

(2) Այս Աշոտին գովասանքը այսպիսի խօսքերով կուտայ Յովնանէն Կարողիկոսը՝ որ ակնատեսն էր անձամբ նորա մարմնոյն կատարելութեանն ու խելացի կառավարութեանը. «Ի տիս հասեալ միջակութեան՝ քաջանասակ էր նա, եւ անձնեաց եւ թիկնաւետ եւ զուարթելու եւ մրայօն. նկարէն իմն եւ նիշ արեան յաջս ունելով, որպէս զյակիւր կարմիր ի մէջ մարգարոյ ծագեալ. եւ վաղիցացեալ գեղեցկութեանն ալիօք. մեծիմաստ եւ քաղցր, ցրարօն. եւ առ կերակուրս իրախճանաց զգաստ. ոչ խանդալեալ նորա ընդ բազումսն, եւ ոչ արձամար-

բորդ՝ միաբան իշխանաց հոգաբարձութեամբը, — որ մեծագործ պալատներ, փառաւոր եկեղեցիներ, հոյակապ վանքեր եւ ուրիշ շատ երեւելի շէնքեր ու վաճառանոցներ շինեցին, — այնպէս հետ ղհետէ ծաղկեցաւ որ Աշոտ Գ-ին օրերը Ասիոյ բարգաւաճ ու անուանի քաղաքներէն մէկն եղաւ, ինչպէս որ կ'պատմէ Շնորհալին եղեսիոյ ողբին մէջ:

Բագրատունեաց թագաւորութիւնը տասն եւ վեց թագաւորներ ունեցաւ, եւ Քրիստոսի 836 թուականէն մինչեւ վերջին Գագիկ թագաւորի օրերը, այսինքն մինչեւ 1080 թ. երկարեց, որ է ընդ ամենայն 224 տարի: Այն թագաւորաց մանրամասն պատմութիւնը մեր նպատակէն դուրս լինելով՝ սկսիմք միայն Բագրատունեաց մայրաքաղաքին ստորագրութիւնը, որ ինչպէս կ'յուսամք՝ թէ իւր սրբազան մնացորդաց յիշատակութիւններովը եւ թէ հին եւ նոր պատմչաց կամ ճանապարհորդաց (1) ստորագրութիւններովը հետաքրքրական եւ միանգամայն ախորժելի լինի հայրենասէր ազգայնոց:

Բագրատունեաց մայրաքաղաքը՝ Հայկազանց թագաւորութեան ժամանակներէն անուանի Ծիրակ գաւառին հիւսիսային կողմը շինուած է, եւ քսան մղոնի չափ կամ երկու երեք ժամուան ճանապարհաւ հեռի է Կարս

„նեալ զնուաւորագոյնս, ալ հասարակաց ի վերայ տա-
„րածը զգեաւ խնամոց իւրոց, եւ լծակօք իմն կշռե-
„նախ զիւր, եւ ապա զամենեցուն կենցաղս. միանգամայն
„իսկ ասել, երբ որ ինչ ի մարդկութեանս է պիտանի՝ ոչ-
„ինչ կասեցուցանէր... Գրեթէ ամենեցուն քան զնա նա-
„խագոնիցն ճանաչէր. վասն զի ընկալեալ զմեծարանս՝ ի
„րաց արձամարճէր զանարգանս, եւ միշտ ի հրաճանգս
„բարւոյ կրօնութեան զինքն վարժէր, եւ րարի ազդումն
„իւրոյ ոգւոյն տայր. ընդ ամենեսեան կալեալ սերտ սէր,
„ոչ ի հակառակութիւնս ինչ կամ ի կռիւս ընդ բշտամիսն
„մաքառեալ, քան թէ րարեզգեաց բանիւք եւ րարի օճա-
„նաւ զնոսա ամէլ յուղղութիւն եւ ի կամս իւր. իսկ ըզ-
„պաճարանս սնոտի շահուց վնաս իւր վարկեալ, եւ ա-
„ռատաձեռն առ ամենեսեան գտեալ՝ յինքն զբազմաց միտս
„յանգուցանէր սիրալիր սրտիւ. որպէս զի յայտմ սակի ա-
„մենեքեան իսկ նմա հաճեալ հաւանեալ էին“:

(1) Այս համառօտ երկասիրութիւնը գրելու ժամանակ՝ ընտրեցինք նախ՝ իբրեւ ստույգ աղբիւր՝ ազգային պատմիչները, այսինքն Յովնանու Գարուդիկոսի, Վարդա-
նայ, Ստեփանոսի Առողկայ, Արիստակիսի Լաստիվերո-
ցոյ եւ Կիրակոսի Գանձակեցոյ բողած ստորագրութիւն-
ները. եւ ապա իբրեւ ապացոյց նոցա աստեղանք, կամ
իբրեւ արդի ստորագրութիւն հնոյն Անուոյ, մեր աջաց ա-
ռաջեւոր ունեցանք Քէր-Փորթրի, Մուրաֆիօյի, Արթորի
եւ ուրիշ եւրոպացի ճանապարհորդաց հին եւ նոր ստորա-
գրութիւնները, որպէս զի մինչեւ ցայժմ կտոր կտոր գը-
րուած ազգային եւ օտար տեղեկութիւնները՝ անլի յստակ
ոճով եւ ճիշդ տեղեկութիւններով ու նորանոր կարծիքնե-
րով ընծայեմք մեր հայրենակարօտ եղբարց:

քաղաքէն, եւ հին Ախուրեան կամ այժմու Ար-
փաշայ ըստած գետին աջ կողմը կրննին: Բուն
քաղաքին դիրքը կամ նախագիծը արեւմտա-
քէն հարաւ մէկ վերս կամ 1500 կանգուն
երկայնութիւն ունի, եւ նորա կիսովը լայ-
նութիւն: Նորա արեւելեան կողմը կտեսնուին
մեծամեծ քարաժայռեր՝ ձորի նման խոր ձե-
ւացած. հարաւին կողմը Խորանոր, յորմէ
զարհուրելի շառաւմունքներով կանցնի Ա-
խուրեան գետը. արեւմտեան կողմը այն եր-
բեմն մշակուած տեղերը, որ Ջոր Ծաղկոցաց
կամ Ծաղկոցաձոր կասուի. եւ հիւսիսային կող-
մը տափարակ դաշտագետին մի, յորում հը-
զօր պարիսպներով պատած ու ամրացած է
Անի քաղաքին հիւսիսային կողմի եռանկիւնը:

Այն եւրոպացի ճանապարհորդները, որ
քսանեւհինգ տարիէ իվեր մեր հայրենի-
քը կերթան քննելու, ընդհանրապէս Անի
քաղաքին աւերակներուն համար կասեն թէ
կովկասեան լեռանց ետեւը գտնուող ուրիշ
հին քաղաքներուն շինուածոցը պէս՝ ժամա-
նակին մանգաղովը դեռ բոլորովին չեն հըն-
ձուած, եւ մնացորդներուն վերայ հետագայ
տեղեկութիւնները կուտան, որ հին պատ-
մութիւններէն եւս կ'հաստատուի:

«Երբոր հիւսիսային կողմէն կ'օտենայի
«Անի քաղաքին կիսակործան պարիսպներուն,
«կասէ Ռոբէրտ Քէր-Փորթր անգղիացի ճա-
«նապարհորդը, ամենէն առաջ երեք դուռը
«տեսայ, որոց մէջտեղինին վերայ ընձառիւծ
«կամ առիւծ մի քանդակուած էր, եւ նորա
«մերձակայ աշտարակներուն վերայ մեծ մեծ
«խաչեր կային ճարտար կերպով փորագը-
«րուած»:—Այս անգղիացի ճանապարհորդին
տեսած պարիսպը՝ անշուշտ Աշոտ Գ-ի որ-
դույն Սմբատ Տիեզերակալի թագաւորութեան
ժամանակին շինուածն է՝ 980 թուականին:
Պատմութիւնը կաւանգէ թէ Աշոտ Գ-ի որ-
դին Սմբատ Բ, իւր հօրը արած բարեկար-
գութեանցը հետեւելով՝ իրեն մեծագործ յի-
շատակ մի թողելու համար, թագաւորու-
թեանը երկրորդ տարին, այսինքն 979 թուա-
կանին, հօրը շինած պարսպէն դուրս կրկին
պարիսպ մի շինեց՝ լայն, բարձր ու ընդար-
ձակ, որ քաղաքին հիւսիսային-արեւելեան
անկիւնէն՝ այսինքն Ախուրեան գետէն սկսե-
լով՝ մինչեւ Ծաղկոցաձորը կ'հասնէր, ուր եւ
կերեւի մինչեւ ցայսօր: Այս պարիսպը ներք-
նապարսպէն 150 ոտք հեռաւորութիւն ունի:
Աշտարակներուն շատը բոլորաձեւ շինուած
են, մնացեալները քառակուսի եւ բազման-

կիւն, միայնակ, կրկնայնակ կամ եռայնակ, եւ բազմատեսակ արձանագրութեամբ քաղաքացարուած, եւ շինութիւնը 8 տարուան մէջ աւարտուել է: Սմբատ Բ, այս պարիսպը շինուելէն յետոյ Արագանի սեպագեալ փոռնքներէն մինչեւ Արփաչայի եզերքին ուղիղ գէպ իվեր ելած ժայռերը՝ խոր ու լայն խրամ մի փորել տուաւ որ պատեց քարաշէն ու աղիւսագործ պատերով, ու քաղաքին տկար մասն եւս անմատչելի արաւ. «Դեռ այն խրամին հետքը կերեւի» կասէ Պ. Մուրավեօվ:

Ներքնապարիսպը, ինչպէս ասացինք, Սմբատայ հօրը, այսինքն Աբաս թագաւորին որդւոյն՝ Աշոտ Գ-ին շինածն է, որ ամրացուցել էր մեծագործ աշտարակներով ու զարմանաշէն բուրգերով, ինչպէս նաեւ իւրաքանչիւր բուրգերը զարդարել էր հոյակապ եկեղեցիներով, ըստ ասելոյն Վարդանայ. «Բզփոքր պարիսպ քաղաքին Անուայ շինեաց (Աշոտ), եւ զամենայն բրգունսն եկեղեցիս յօրինեաց»: Եւ սակայն Սմբատայ պարիսպը իւր ընդարձակութենէն զատ՝ մեծ տարբերութիւն ունեցել է հին պարսպէն, այսինքն Աշոտ Գ-ին շինածէն, թէ իւր մեծութեամբն ու մահարձաններովը, եւ թէ բարձրագագաթ բուրգերովն ու ամրաշէն դռներովը, ինչպէս կասէ Ասողիկ. «Պարսպափակ առնէ (Սմբատ) «զպարիսպն Անուայ, յԱխուրեան գետոյ մինչեւ ցԶորն Ծաղկոցաց՝ կրով եւ վիմով մաճուցեալ, մահարձանօք եւ աշտարակօք բերդացն բարձրաբերձ պարսպեալ, բացագոյն «քան զհին պարիսպն յընդարձակութիւն քաղաքին, եւ մայրաքերան գրամբք երկաթաճամբ՝ հաստահեղոյս՝ բեւեռապլինգ ամրացուցեալ»: Իսկ Պ. Հանիքովը, որ 1848-ին յԱնի ճանապարհորդեց, այն պարսպին վերայ մասնաւոր բան չգրեր, եւ միայն գրանը համար այսպէս կասէ. «Անուայ գրսի պարսպին վերայ նշանաւոր բան չկայ, իսկ երկրորդ պարսպին գուռը գեղեցիկ է ու հայերէն երկայն արձանագրութեամբ քաղաքացարուած»: Քէր-Փորթրի եւ Պարոն Հանիքովի խօսքերուն նայելով, կերեւի թէ Սմբատ Բ-ին շինած գրսի պարսպին գրան շքեղութիւնն եւս ժամանակին հետ անհետացել է:

«Բաղաք մանեղուդ պէս — կասէ նոյն ան՝ «զգլիացի ճանապարհորդը — տխուր տեսաւ «բան մի կոտնես առաջեւդ՝ խոշոր քարերով «սիւներու գլուխներով, եւ եկեղեցեաց բազմաքանդակ շքեղութեան ուրիշ մնացորդաց «աւերակներովը լցուած. բայց փոքր մի յա-

«ռաջ գնացած իդ պէս՝ քանի մի եկեղեցիներ «եւս կպատահին որ դեռ անխախտ կեցած են, «եւ նոցա աւերակ ասելը գրեթէ անվայել է»: — Այն եկեղեցիներուն վերայ ուրիշ ճանապարհորդներ կպատմեն թէ դարուս սկիզբները քառանի չափ միայն մնացած են եղել, եւ այժմ՝ ինոցանէ հազիւ թէ տասն եւհինգ հատ կոտնուին, յորոց մէկն ու առաջինն է քաղաքին արեւելեան-հարաւային կողմը շինուած մեծ ու շքեղ Կարուղիկե Մայր եկեղեցին, զոր եւ Պ. Մուրավեօվ իւր «ճանապարհորդութիւն իւրատան եւ իշայատան» վերնագրով գրքին մէջ կստորագրէ ասելով. «Անի քաղաքին գլխացք բլրի մի վերայ հաստատուած Խաղախաց բնակելու տեղէն (1), «Բագրատունեաց հին մայրաքաղաքը իւր բոլոր տեսարանաց գեղեցկութեամբը երեւեւ ցաւ մեր աչաց առաջեւը: Կարելի է հաւատալ թէ Անին յիւրախ անմարդ՝ անբնակ է. վասն զի կարծես թէ քաղաքին մէջ «տեղի հոյակապ Մայր եկեղեցին՝ որ ուրիշ «շէնքերէն շատ բարձր է, դռները պիտի «բանայ որ խուռն բազմութիւնը ներս մտնէ»:

Այս հոյակապ ու ընդարձակ եկեղեցւոյն հիմը գրաւ Աշոտ Գ-ի որդին Սմբատ Տիեզերակալ՝ Տրդատ անունով Հայ ճարտարապետին ձեռքովը 989 թուականին: Նորա գրսի երկայնութիւնը 110, եւ լայնութիւնը 72 ոտք է, բոլորովին սրբատաշ թուիս ու գեղին քարերով շինուած, եւ այնպէս մէկմէկու անցուցած՝ որ միակտուր քարի կնիմանի: Չորս կողմէն հինգ աստիճան ունի, նոյնպէս սրբատաշ քարէ՝ մէկ ոտնաչափ լայնութեամբ:

Յատակագծին վրայ չորս սիւն կերեւի խաչաձեւ խարխալներով, գոյնզգոյն քարանց հատորներով ու բազմանկիւնի կողմերով շինուած, որոց վերայ հաստատուած են եկեղեցւոյն մեծամեծ կամարները, եւ սոցա վերայ բարձրացած է հրաշալիստոյց ասուած գմբէթը, յորմէ կախուած է եղել Սմբատ թագաւորին շնորհասունէն բերել տուած բիւրեղեայ ջահը, որ 1046 թուականին՝ Պարսից Աշխադան թագաւորին Անի մտած ժամանակին պարսիկ զինուորի մի ձեռքով, որ անդգուշութեամբ ուզել էր գմբէթէն վար առնուլ, գետին ընկաւ ու փշրեցաւ. ընդ որ եւ

(1) Անի քաղաքն մեկ ժամու չափ ճանապարհի հեռաւորութեամբ անուանի գիւղ մի կայ Հոռոմոսի վանք կամ Խօշափանք անունով, եւ նորա նանդիպանայեաց լեռնակներէն մեկուն վերան է Պ. Մուրավեօվի ասած Խաղախաց բնակարանը:

տրոմեցաւ Ալիսասլան: Իսկ զմբեթին վերայ եղել է արծաթեայ խաչ մի մարդաչափ, պահապան քաղաքին: — Այն մեծածեւ խաչը այնքան յարգի եղած է Անեցւոյ մէջ, որ երբ 1126 թուականին Վրացւոյ Դեմետրի թագաւորը (որոյ իշխանութեան տակն էր այն ժամանակ Անին) ամբողջ տարի մի Ապուլսուարի որդւոյն Փասլուն Բ-ին զէմ՝ պատերազմեցաւ, զեռ կռիւը չվերջացած՝ առաջարկեց Փատուոն որ քաղաքը իրեն տան, ու իբրեւ հայրենի ժառանգութիւն խաղաղութեամբ պահէ. եւ երբ Դեմետր թագաւորը Անին տալու գաշանց վերայ կմտածէր, Հայ իշխանաց խնդրանքը խօսք առաւ Փատուոն Բ-էն որ նախ՝ քաղաքին մէջը բնակող քրիստոնէից նեղութիւն չտայ, եւ երկրորդ՝ Մայր եկեղեցւոյն զմբեթին մեծ խաչը վար չառնու: Փատուոն ընդունելով նոցա խնդիրը, թէպէտ եւ ամենեւին վնաս չարաւ քաղաքին կամ քաղաքացւոյ, բայց նորա պահանջած անտանելի հարկը, որ օրէ օր զժողովուրդը վերջին աղքատութեան կհասցընէր նոյն իսկ խաղաղութեան ժամանակին, բոլորովին քամեց նոցանիւթական ոյժը, եւ վերջին տառապանաց մէջ ձգեց ժողովուրդը, ինչպէս որ ցաւելով կպատմէ Սամուէլ Անեցի ժամանակակից մատենագիրը. «Ի սորա «(Փատուոնի) իշխանութեան թէպէտեւ խաղաղանայր աշխարհս ի սովորական հինից, «այլ յաղագս նախնի հարկապահանջ յափրջտակութեանց՝ եկն եհաս ի վերայ մեր աղքատութիւն եւ տառապանք անհնարին. որ «յառաջագոյն ժամանակօք ունէր զաշխարհս «Հայոց, եւ աստանօր յաւելաւ յաճախապէս «մի ընդ միոյ մինչեւ յաւուրս յայտոսիկ, «յորում եմքս... եւ պակասեցան յունայնութեան աւուրք մեր...»:

Երեք գուռ ունի եկեղեցին, երկուքը հիւսիսէն ու հարաւէն, երրորդը մէջ տեղէն, որ է արեւմտեան կողմը: Սոցա մէկուն՝ այսինքն հարաւային դրան վերայ արձանագիր կայ ի յիշատակ Կատրամիտէ թագուհւոյն⁽¹⁾ Գագկայ Առաջնոյ՝ աւարտողի շինութեան նորին, եւ Սարգսի Կաթողիկոսին: Արձանա-

գրին ձախակողմը կտեսնուի արեւացոյց ժամացոյց մի հայերէն տառերով ժամի բաժանուած: Արեւմտեան կողմը եւս այս անթուական յիշատակարանս գրուած է. «Կամօք ու «զորմութեամբ բարերարին Աստուծոյ, ես «Առն մագիստրոս մեծարեալ ի մեծափառ «թագաւորացն ի գեղ զարդու, եւ ի տիս «մանկութեան իմոյ եկի յարեւելս ի գեղեց- «կաշէն բերդս յԱնի, բարձրացուցի բովան- «գակ զպարիսպ սորին կարկառակոյտ արձա- «նօք հաստահեղոյս ամբութեամբ, եւ ի յի- «մոց մեծածախ գանձուց ածի ջանիւ ջուր «յորգաբուխ իմէջ ամբոցիս յուրախութիւն «եւ իզովացումն ծարաւեաց. բերի ոսկի մա- «տանեալ գիր աղատութեան զինքնակալ ծի- «րանածին թագուհւոյն վասն պախտից տանց «քաղաքիս եւ թաստակին զոր տան ամ յամէ- «չափ ութից լտերց. այլ եւ ի խնդրոյ իշ- «խանաւորացս խափանեցի եւ զգիւտ երկուց «լտերց զոր տայր Մութայիքն զայս. ամէն»: Իսկ ներքին երեւոյթը իւր ամէն մատուցներովը, այսինքն գեղեցիկ տասնախորշ խորաններովը, աջակողմեան ու ձախակողմեան կրկնայարկ մատուռներովը, քարաշէն ամբիոնովը, չորս բաղմանկիւն սիւններովն ու բաղմաքանդակ խաչերովը անխախտ է մինչեւ ցայժմ. միայն թէ զմբէթը քսան տարի կայ որ կործանուել է: Այսպէս կվիայէ նաեւ Պ. Հանիքովը ասելով թէ «Անուոյ Մայր եկեղեցին իւր ընդարձակութեամբն ու «ճարտարապետութեանը զուտ հայկական ու «ճով լինելովը՝ շատ տարբերութիւն ունի «ուրիշ շէնքերէն, պատերուն վերայ եւս նր. «կարներու տեղ քանդակներ կան փորագր- «րուած: Գմբէթը փլած է. բայց պատերը «այնպէս ամուր են որ մեծ երկրաշարժով «անգամ փլչելու վտանգ չունին»:

Եկեղեցւոյն շրջակայքը ուրիշ շատ փլատակներով լցուած են, եւ արեւելեան կողմէն 300 ոտք հեռաւորութեամբ կերեւի Սրբոց Հռիփսիմեանց եկեղեցւոյն աւերակները, որոյ հիմնագիրն է Սարգիս Կաթողիկոսը, եւ շինուել է ՆՌԱ (992) թուականին: — Պատմութիւնը կաւանդէ թէ Սարգիս Կաթողի-

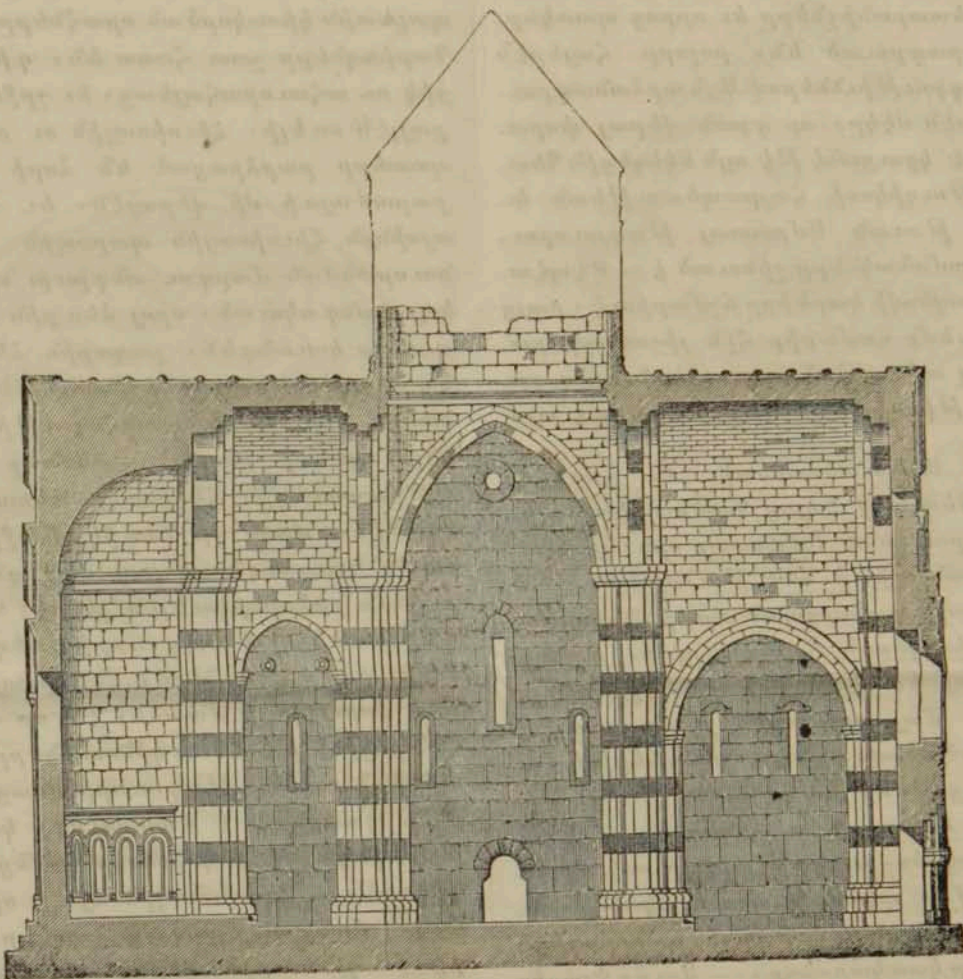
(1) Պ. Հանիքովը իւր ճանապարհորդութեան մէջ գիտարանիւ բազումին Վրացի կանոնաւե ասելով. «Գնացինք Անուոյ նոյակապ Մայր եկեղեցին, որ Գագիկ բագաւորին եւ նորա Վրացի ամուսնոյն նրամանաւ շինուած է...»: Զգիտեմք՝ սխալմամբ արդեօք բէ գիտութեամբ գրած է Կատրամիտէ բագուհւոյն Վրացի լինելը. բայց մեք ուրիշ գրուածքները մեկիւր բողոքով, բաւականանամք միայն Ստեփանոսի Ասողկայ խօսքիւր մէջ բերել, որ կասէ բէ «Կատրամիտէ

», բագուհի Գագկայ Առաջնոյ, բարեպաշտունի եղեալ, որ եր «դուտոր Կատակայ Սիւնեաց իշխանին, շինեաց գմբ- «նարկեալ եկեղեցին Սմբատայ ամենապաշտառ վաղելու- «րեամբ, բարձրաբերձ կամարօք զմբերանորեալ խորան «երկնաման. եւ զարդարեաց իզարդ ծիրանեճաղիկ ոսկե- «րիկ նկարագործ անկուածոց, արծաթեղէն եւ ոսկեղէն «անօրոց, եւ բազմապայծառ լուսատու անօրոց վաղելու- «րեամբ» եւ այլն. (Գ. 30):

կոոր իւր հայրապետութեան օրէն եկեղեցեաց պայծառութեան վերայ մեծ հոգ տանելով՝ Հռիփսիմեանց կուսանաց մասունքներ դտաւ. եւ նոցա անունովը հոյակապ ու փառաւոր եկեղեցի մի կանգնեց Կաթողիկէին մօտ, ինչպէս որ կ'ըլլէ Վարդան թէ «Շինեաց» (Սարգիս Կաթողիկոս) զվկայարան սրբոց

«Հռիփսիմեանցն առնթեր Կաթողիկէին Ա. «Նւոյ, եւ փոխեաց անդր զնշխարս նոցա՝ բե. «բեալ մեծաւ հանգիսիւ, եւ կարգեաց զօրն «տօն մեծ»:

Փոքր ինչ հեռուն՝ Մայր եկեղեցւոյն աջա- կողմը աշտարակի պէս բոլորածեւ եկեղեցի մի կ'սենուի Ս. Փրկիչ կամ Ամենափրկիչ անու-

ԿԱԹՈՒՂԻԿԷ ԵԿԵՂԵՑԻՆ ԱՆԻՍ.

նով, որ Գրիգոր Մագիստրոսի հօրեղբոր Ա. պրլլարիպ մարզպանին շինածն է 1056 թը-ւականին: Սորա ճարտարապետութիւնը իւր հին ու գեղեցիկ ձեւովը՝ սքանչելի օրինակ մի է մինչեւ մեր օրերը, որ մարդուս աչքը կըմայլի. բոլոր շինուածքը, ինչպէս նաեւ գեղեցկաձեւ գմբէթը (որ մինչեւ ցայժմ ամբողջ կեցած է) մեծամեծ ու սրբատաշ քարերով շինուած է: Դրսի կողմէն կանգուն մի վերէն տաներկու լայն կամարածեւ կողմ կըսանուի, եւ իւրաքանչիւր անկիւնին ե-զերքը քարէ սիւնակներ կան՝ շինողաց յի-շատակին արձանագրութիւններովը: Երկու գուն ունի արեւմտեան ու հարաւային կող-

մերը. իսկ եկեղեցւոյն մէջ ութ կիսաբոլոր ձեւացած է. նոյնպէս ամէն մէկ անկիւնին մէջ մէկ մէկ սիւներ կան մինչեւ եկեղեցւոյն ձեղունը ձգուած, եւ այն սիւներուն վերայ բարձրագագաթ գմբէթը շինուած է տասն-երկու պատուհաններով, որոց իւրաքանչիւ-րին միջոցը զարդարուած է սրբոց գեղա-նկար պատկերներով: Երկու նեղ ու երկայն պատուհաններ եւս ունի պատերուն լայնու-թեան մէջ շինուած, այնպէս՝ որ բոլորակին ձեւը չէ աւերուած:

Այս եկեղեցին շատ լաւ կստորագրէ Պ. Մուրավեով. «Առանձին բարձրաւանդակի մի «վերայ — կասէ — բոլորածեւ եկեղեցի մի աե-

«սայ գեղեցիկ ճարտարապետութեամբ շինուած, որ իւր ամէն մէկ կարգին տասներկու կամարակապներովը երեսադեմի մէջ եղած Օմարի մղկիթը միտքս կըբերէր. սորա մէջ գեռ նկարներու մնացորդները կերեւին: Խորանին եղած տեղը Քրիստոսի Տեառն մերոյ պատկերը կտեսնուի՝ չորս կողմը հըրեշտակապետներով, միւս խորշերուն մէջ չորս աւետարանիչները եւ սրբոց պատկերները փորագրուած են, բոլորը հայերէն արձանագրութիւններով: Այն արձանագրութիւններէն մէկը, որ դրան վերայ փորագրուած է՝ կցուցանէ թէ այն եկեղեցին Պետրոս Կաթողիկոսի հայրապետութեան եւ Գագիկայ թոռան Սմբատայ թագաւորութեան ժամանակները շինուած է»: Թէպէտ եւ Պ. Մուրավեօվի կարծիքը ճշմարիտ է, բայց աւելորդ չեմք համարիր հին յիշատակարանէ առնուլ այն արձանագրութեան ճիշդ բովանդակութիւնը եւ զնեւ այս տեղ, որ է այս.

«Յամս Աստուածապատիւ եւ հոգեւոր Տեառն Պետրոսի Հայոց Կաթողիկոսի, եւ թագաւորութեան Սմբատայ որդւոյ Գագիկայ Շահանշահի ի նՁե թուականիս (1036) ես Ապլլարիպ մարզպան որդի Գրիգորայ իշխանի եւ թոռն Ապուղամրի եւ եղբայր Վահրամայ եւ Վասակայ շինեցի զսուրբ Փրկիչս ի մայրաքաղաքիս յԱնի, շատ ջանիւ եւ մեծածախ գանձիւ, եւ գնեցի ի հաւաք ընչից իմոց կողպականի Գ, եւ ձիւթաշանք եւ այգի եւ հողեար, եւ ետուսուրբ Փրկչիս, եւ զարդարեցի ոսկւով եւ արծաթով եւ ակամբք պատուականօք, եւ ետու աւետարան եւ տօնական, եւ նորոգեցի հին եւ նոր կտակարանօք»: — Սուրբ Փրկչիս ետեւէն, ըստ վկայութեան վերոյիշեալ ճանապարհորդի՝ ահագին բարձրութեամբ պարիսպներ կան կարմիր քարերով շինուած՝ որոց ինչ եղածը յայանի չէ մեղի:

Այս Փրկիչ եկեղեցւոյն ձեւովը շինուած՝ Միջնաբերդէն մօտիկ՝ քաղաքին արեւմտեան կողմին վերայ ութանկիւնի փոքրագոյն եկեղեցի մի եւս կայ՝ յատակը 28 քառակուսի ոտնաչափ մեծութեամբ, եւ գմբեթին վերայ 14 պատուհաններ ունի, ներսէն պարզ, եւ դըրսէն զարդարուն կերպով շինուած: Թերեւս այս եկեղեցւոյն համար լինի Պ. Մուրավեօվին ասածը թէ «Բագրատունեաց պալատէն իջայ գէպի փոքրիկ եկեղեցի մի, որոյ պատուհանները քաղմարուեստ քանդակներով շքեր-

«ջանակներ ունէին, իսկ սիւները կարմիր ու սեւ քարերով շինուած էին»:

Այն եկեղեցիէն փոքր ինչ վեր, այսինքն քաղաքին հարաւային-արեւմտեան ծայրը՝ Ծաղկոցաձորին ու Ախուրեան գետին մէջ տեղը կտեսնուի Միջնաքերդ՝ բարձր քարափի վերայ մեծ ու փոքր աշտարակներով շինուած, ուր Բագրատունի թագաւորաց փառաւոր պալատին կիսակործան սրահները կգտնուին: Պարիսպները շատ հաստ են, դիրքը գեղեցիկ ու ահաւորահայեաց, եւ շրջապատը 130 քայլէն աւելի: Հիւսիսային ու արեւմտեան պատերը բարձրացած են ձորի յատակէն՝ քարաժայռի մի վերայէն, եւ առաջնոյն՝ այսինքն հիւսիսային պարսպին վերայ զինուորանման մարդու անգլուխ պատկեր մի կայ քանդակուած, որոյ ձեռքին մէջ, ինչպէս որ կաւանդեն, քաղաքին ձեւը բռնած է, իբր թէ Անւոյ անիշխանութեան ժամանակին՝ իւր իշխանաց անհոգութիւնը ցուցնելու համար շինուած: — Ոմանք կասեն թէ այս պատկերին հեղինակը Վեստ Աարգիւն եղած է. վասն զի Գագիկ վերջին թագաւորին Կոստանդնուպօլսոյ մէջ դաւաճանութեամբ բանտարկուելէն յետոյ, Վեստ Սարգիս կամենալով թագաւորին տեղն անցնիլ, ուրիշ բոլոր հնարներէն վերջը այն պատկերին փորագրելը մտածել է, որ ժողովրդոց հասկացընէ թէ Անւոյ զինուորները անգլուխ՝ այսինքն առանց թագաւորի մնացել են, ու ինքը պատրաստ է ժողովուրդը կառավարելու, միայն թէ ընդհանուր կամեցողութեան կսպասէ: — Զարմանալին այս է որ Անի գրեցող ճանապարհորդաց շատերը՝ այս անգլուխ զինուորին վերայ յիշատակութիւն չեն արած, եւ միայն Պ. Աբբօթ՝ որ 1857-ին Անի գնաց, իւր «Յիշատակը ուղեւորութեան ի Հայս» վերնագրով յօդուածին մէջ, որ արւուած է 1842 ին Փարիզու Աշխարհագրական Ընկերութեան Օրագրին ժի մասին մէջ, «Ձեռքը գնտածել բան մի բռնած մարդոյ պատկեր մի տեսայ» կասէ, եւ այս անորոշ տեղեկութեամբ խօսքը կվերջացնէ:

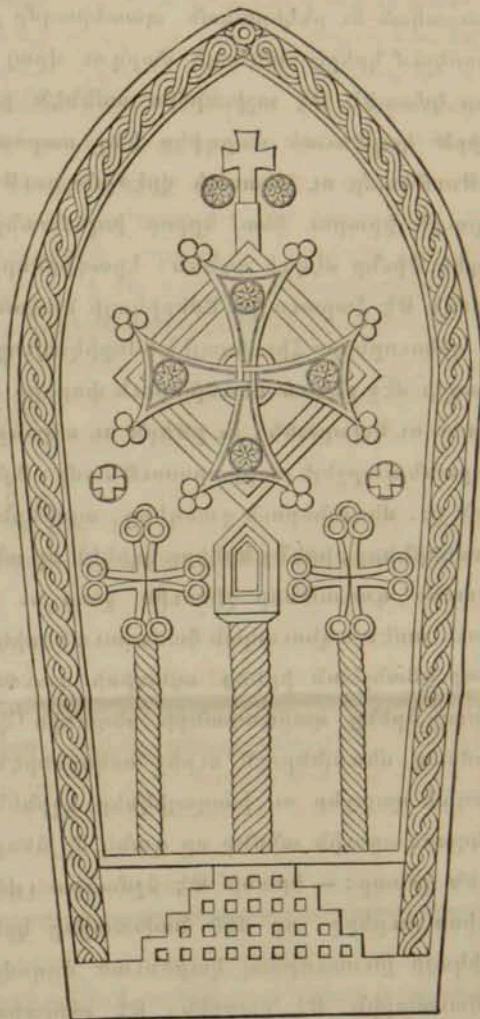
Պալատին դուռը արեւելեան կողմէն է՝ արաբացի ոճով՝ սեւ ու դեղին քարերէ շինուած. սորա վերայ եւս մեծ պատուհան մի կայ քաղմարուեստ քանդակներով ու վայելուչ խաչարձաններով, ինչպէս նաեւ շատ տեղ քաղաքին մէջ: Իսկ պալատին վարը մեծագործ ներքնատուն մի կայ, այնքան մեծ՝ որ շատերը կարծիք կանեն թէ բովանդակ

քաղաքին ներքնափորն է: Պ. Մուրավեով զարմանալով այն Միջնաբերդին գիւղին վերայ, այսպէս կասէ. «Երբ Անույ մղկթէն գէպի «Միջնաբերդը գիւմեցի, եւ տեսայ որ մէկ «կողմէն միայն կարելի էր այն տեղը եր- «թալ, որ այն եւս երկու կողմէն աշտարակ- «ներով պահպանուած էր, ապշած մնացի

«նորա անմատչելի գրիցը վերայ. բայց աւե- «լի եւս զարմացայ, երբ տեսայ որ Արիա- «չայի պէս երկու կողմէն ապառաժներով «պատած գետ մի եւս Անույ պարիսպներուն «տակէն կանցնի: — Այն գետն է Ալազան, որ «սարսափելի արագութեամբ վազելով՝ կու- «գայ Արիաչային հետ կիսառնուի Միջնաբեր-

ԽԱՉԱՐԶԱՆՔ ԱՆՈՅ.

«գին մօտ, որ սեպացեալ ժայռերէ պատած «լինելով՝ անմատչելի է»: Այս տեղ քանի մի խօսք ասելէն յետոյ կաւեցընէ նոյն ճա- նապարհորդը՝ թէ «Այն լեռնակը՝ որոյ վե- «րայ Միջնաբերդն ու Բագրատունեաց եւ «Անույ էմիրներուն պալատները շինուած են «եղել, փլատակներով ծածկուած են, այն- «պէս որ այժմ՝ երեք կամարակապ միայն մը- «նացել է. մէջտեղինը երկու կարգ է իրա- «րու վերայ շինուած, իսկ զարդերը Փառ- «լուն Բ-ին մղկթին զարդերուն պէս են, «գուցէ երկուքն եւս նոյն ճարտարապետի «գործ»:

Այն տխրատեսիլ կամարակապներուն դա- գաթէն՝ Անին բոլոր շինուածքներովն ու գաշտերովը աչքիդ առաջեւը կպատկերա- նայ, մանաւանդ բարձրաշէն Մայր եկեղե- ցոյն ձախակողմեան երեւոյթը, որ հանգի- պահայեաց է պալատին: «Այն տեղէն շատ «նայած ժամանակիդ — կասէ ճանապարհոր- «դին մէկը — ուղես չուղես սարսուռ մի կընկ- «նի բոլոր մարմնոյդ վերայ, երբ աչքերդ «գարձընես այն նսեմաստուեր կրճին վերայ, «ուստի Արիաչայը Ալազանին ջրերը կլանելն «յետոյ՝ յաղթական կերպով կըլազէ կերթայ»:

(Աւարտն յառաջիկայս.)